

cultural rights in 1966», «International pact about civil and political rights in 1966 and other internationally legal documents sanctified to the human rights».

It is established that the newest conception of human and citizen rights, taking into account all her modifications and features predefined by a modern level and character of world civilization, leans against rich experience of humanity foremost in the field of the legal forms of organization of public life of people, legal facilities of adjusting of their behavior, place, role and value in the surrounding world.

It becomes firmly established by the autho, that in most countries of Europe a bitter fight for rights and freedoms of man lasted to First world war, and on other continents – conducted and until now. The aim of political activity of all democratic forces consists in providing of maximally possible in certain historical, socio-economic and spiritual terms realization of rights and freedoms of everybody.

Key words: rights, freedoms, man, citizen, cataloguing, genesis.

Стаття надійшла 28 жовтня 2014 року

УДК 340.132.6

Л. В. Мелех

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК ОДНОГО З ВИДІВ ГАРАНТІЙ ЗАКОННОСТІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Розглянуто юридичну відповідальність як один із видів гарантії законності від найдавніших часів до ХХ ст. Акцентовано на тому, як і на яких умовах держави в різні історичні епохи встановлювали юридичну відповідальність для своїх громадян. Досліджено процес еволюції державного права і кримінального законодавства у контексті формування законності в європейських суспільствах від античності до другої половини ХХ ст. Взаємна юридична відповідальність держави та її громадян є надійною запорукою демократичності й законності в розвитку суспільства.

Ключові слова: юридична відповідальність, закон, право, законність, порушення прав і свобод людини, кримінальне законодавство.

Постановка проблеми. Необхідно глибше і повніше дослідити поняття юридичної відповідальності. Вказати місце і роль цього поняття в історичній перспективі розвитку правових норм держав Європи на різних етапах їхнього розвитку. Довести, що категорія юридичної відповідальності є критерієм оцінки права і методологічною основою подальшого його вдосконалення, адже саме на засадах законності оцінюють

ефективність реалізації права, пізнають і поліпшують право та його практичне застосування, як однієї із важливих складових законності.

Стан дослідження. Окремі аспекти юридичної відповідальності як багатоаспектної категорії та засобів її забезпечення були предметом дослідження юристів та істориків права, а саме: Ш. Монтеск'є, Н. М. Коркунова, І. Т. Тарасова, О. Єлістратова, О. Є. Луньова, С. С. Студенікіна, Ц. А. Ямпольскої, В. О. Власова, В. М. Блінова, Н. А. Хачатурян, І. І. Варьяш, С. К. Цатурової та ін. Однак, незважаючи на важливе значення ідей, обґрунтованих у працях цих учених, необхідно зазначити, що методологічні аспекти законності потребують і подальшого розвитку, і конкретизації до певної сфери юридичної діяльності.

Мета статті полягає у тому, щоб показати важливість проблеми юридичної відповідальності в історичній перспективі, її належність до універсальних, провідних категорій юридичної науки. Це поняття посідає чільне місце в понятійному апараті права, слугує своєрідним інструментом наукового аналізу, забезпечуючи органічну єдність загальнотеоретичних і галузевих наук, їх втілення в практичне життя. У статті розглядатиметься історична складова застосування юридичної відповідальності у її карному аспекті.

Виклад основних положень. Юридична відповідальність – це різновид соціальної відповідальності, яка закріплена у законодавстві; водночас це забезпечуваний державою юридичний обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення певних цінностей, що йому належать. Інакше кажучи, це застосування до винної особи примусових заходів за вчинене правопорушення. Юридична відповідальність є основним і самостійним різновидом соціальної відповідальності. Юридична відповідальність, що обов'язково передбачається правовими нормами, має виключно правовий характер і призначається компетентними органами держави. За своєю сутністю вона має примусовий характер. Застосування юридичної відповідальності відбувається відповідно до нормативно закріпленого процесу. Ця відповідальність (на відміну від моральної, що має релятивний (умовно-відносний) характер) є невід'ємною складовою правопорушення та є його наслідком [1, с. 437–439]. Цей вид відповідальності призначається відповідно до санкції правової норми. Дія цієї відповідальності настає незалежно від розуміння змісту норм суб'єктами та ставлення до них.

Цілі (функції) юридичної відповідальності – превентивна і карна. Превентивна пов'язана із загальним попередженням правопорушень і виховним впливом на особистість (тобто загальна превенція).

Карна полягає у несприятливих наслідках застосування санкцій правових норм для конкретного суб'єкта (тобто спеціальна превенція). У юриспруденції виокремлюють також, охоронну, правовідновну, профілактичну, виховну, штрафну, регулятивну функції юридичної відповідальності [2, с. 300].

У сучасному праві існують такі види юридичної відповідальності: кримінальна, адміністративна, цивільна, дисциплінарна, матеріальна, фінансова, конституційна та міжнародно-правова [3, с. 80].

Також, згідно з правовими нормами більшості держав сучасного світу умовами, що виключають юридичну відповідальність є: 1) неосудність особи; 2) відсутність у діянні складу правопорушення; 3) наявність умов, що виключають суспільну небезпеку (шкідливість) діяння (непереборна сила, необхідна оборона, крайня необхідність, обґрунтований ризик, фізичний чи психічний примус, виконання наказу чи розпорядження, примирення сторін тощо); 4) збіг строків давності притягнення до відповідальності; 5) оприлюднення акту помилування чи амністії, або скасування акту, який встановлював юридичну відповідальність [4, с. 70].

Юридична відповідальність відображає реакцію держави (суспільства) на вчинене правопорушення і застосування до правопорушника заходів державного примусу: позбавлення волі (життя), виправно-трудова робота, штраф, конфіскація майна тощо [4, с. 74].

У країнах Стародавнього Сходу та елліністичних державах, античній Греції і Римі (республіканського періоду) сформувався два кардинально протилежних принципи трактування юридичної відповідальності та її реалізації на практиці.

У містах-державках Месопотамії, Єгипті та Персії у XXIV–IV ст. до н.е. існувало уявлення про божественне походження правлячих династій [5, с. 16]. Саме верховний правитель (цар), своєю волею даруючи або змінюючи той чи інший закон, був єдиним джерелом права у державі, а увесь народ від найвпливовішого вельможі до останнього раба, вважаючись «царськими рабами», підпорядковувався не лише законам писаного права, але і будь-яким особистим розпорядженням правителя або делегованих ним чиновників [7, с. 201–202]. Усні царські розпорядження негайно набували сили закону, який діяв позитивно доки правив той чи інший цар і змінювався або скасовувався його наступником [7, с. 205]. Сакральний характер царської влади створював усі юридичні передумови для того, щоб будь-яке зволікання чи неправильне виконання розпорядження правителя або делегованого ним

чиновника розцінювалося як злочин і неминуче призводило до встановлення юридичної відповідальності для мешканців країни, незалежно від їхнього віку, соціального статусу. Водночас цар і його найближчі родичі (правляча династія) не несли жодної юридичної відповідальності за свої дії перед законом. Отже, у деспотичних монархіях Стародавнього Сходу правителі, будучи «над законом», встановлювали юридичну відповідальність для мешканців своїх держав, що були повністю залежними від їхньої влади, переважно економічно безправними, і пов'язані між собою всезагальною законодавчо встановленою круговою порукою.

У IV–II ст. до н. е. така ж система щодо юридичної відповідальності громадян перед владою існувала у елліністичних державах Близького Сходу: царстві Птолемеїв у Єгипті, царстві Селевкідів і Греко-Бактрійському царстві, що існували на територіях від Сирії до Індії [8, с. 340]. Тут влада діадохів (полководців Александра Македонського) залишила без змін існуючі раніше правові системи та законодавство. Тому також незмінно залишилася концепція «над законності» та реалізація влади елліністичних правителів, які замінили на престолі колишніх перських царів.

В античних грецьких полісах та Римській республіці юридична відповідальність повноправних громадян різних рангів цих держав була однією із складових демократичного державного устрою. Якщо громадянин полісу чи Римської республіки володів землею чи нерухомим майном у межах міста-держави, він мав повну юридичну відповідальність не лише за власні дії, але і за дії своїх слуг та рабів [9, с. 22]. Відповідно до кількості власних земельних і матеріальних статків, громадянин полісу мав обов'язок військової служби в армії чи на флоті своєї держави, брати участь у діяльності народних зборів, що мали законодавчий характер, а також безплатно певний час працювати на державних посадах різних рівнів. Водночас жінки незалежно від їхнього соціального статусу були юридично повністю підпорядкованими своїм батькам або чоловікам, які мали обов'язок нести за них усі види відповідальності, зокрема і юридичну. Крім того, недоліком цієї системи було те, що втрата приватної власності (з різних причин) неминуче призводила до пониження соціального статусу громадянина і втрати ним його громадянських прав.

В середньовічних державах Західної Європи у V–XV ст. а подекуди аж до XVIII ст., діяло так зване «персональне право». Згідно з нормами цього права, яке ґрунтувалося на традиціях і звичаєвому пра-

ві германських варварських народів, котрі у війнах сформували свої королівства на землях колишньої Римської імперії, – за один і той же злочин або правопорушення людина несла юридичну відповідальність відповідно до свого етнічного походження, станової, конфесійної і навіть статевої приналежності. Наприклад, відповідно до капітул «Салічної правди» (початок VI ст.), франк, який учинив згвалтування вільної жінки германського походження, карався штрафом, натомість римлянина за аналогічний злочин страчували [10, с. 41]. Також «Салічна правда» свідчить про існування у франків пережитків кривавої помсти. Якщо злочинець не може сплатити викуп за вчинене вбивство, то «він має заплатити за нього своїм життям». Проте кривава помста забороняється, якщо вбивство вчинене ненавмисно. Подібні за своєю сутністю були і капітули «Вестготської правди» (VII ст.), зокрема стосовно євреїв, яким під страхом жорстокого покарання (100 ударів бичем) заборонялося свідчити в суді проти християн, а також святкувати свої релігійні свята [11, с. 805].

Такий стан справ був обумовлений тим, що середньовічне суспільство за своєю сутністю було мілітаризованим, а стан світських або церковних феодалів у ньому формувався із воїнів варварського походження, які за правом завойовників поселилися на землях римлян та інших народів цієї на тоді уже колишньої світової імперії.

Від IV ст. поряд із категорією «законності» у світському праві та законодавстві, у християнському церковному праві формується еквівалентне поняття «канонічності» стосовно обрядів і догматів Церкви. Усіляке навіть найменше порушення цих норм, догм чи обрядів трактувалося як ересь і ставало предметом розгляду інквізиційних трибуналів, діяльність яких супроводжувалася урочистим актом спалення еретика (аутодафе). Панівним у суспільній думці середньовічної Європи було переконання про те, що людина є лише знаряддям Божого промислу, все що вона має дано їй Богом, а в основі будь-якого злочину є зла воля нечестивого злого духа, що вселився в душу людини.

Становість судочинної системи середньовічної Європи до XVIII ст. призвели до того, що духовенство було непідсудне світським законам і не несло жодної юридичної відповідальності за власні протиправні дії. Єдиним суддею для прелатів і рядового духовенства був Папа Римський, вироки якого не підлягали жодній апеляції. За кримінальний злочин представник духовенства ніс відповідальність згідно з законами церковного права, а вони навіть за вбивство передбачали тільки певну кількість покутних молитов.

На думку одного із провідних теологів середньовічної Європи Томи Аквінського (1225–1274), добропорядні люди можуть самі регулювати свою поведінку, орієнтуючись на природний закон, а загроза карною відповідальністю необхідна лише для тих осіб, які через вплив злих духів не підлягають переконанню. Цей богослов також уперше в Європі висунув і розвинув теорію про відповідальність державної влади за злочини. На його думку, вплив на злочинну владу лише на основі законів, головним гарантом яких є влада заможних осіб, є дуже складним і неможливим до застосування, адже монарх стоїть над законами, не підкоряючись їм. Тому потрібно діяти рішуче і справедливо: якщо монарх, маючи усю повноту владних повноважень, порушує свої священні обов'язки перед Богом, народом і Церквою, то такого правителя можна усунути від влади насильно і це не буде злочином [12, с. 15].

В епоху Просвітництва на початку XVIII ст. вперше до з'ясування суті поняття законності звернувся французький просвітитель Ш. Монтеск'є. Він вважав, що дійсна свобода полягає у підпорядкуванні всіх лише владі закону, перед яким також усі є відповідальними. Свобода – право здійснювати все, що дозволено законами; якщо б громадянин міг робити те, що цими законами забороняється, то у нього не було б свободи. Основним засобом забезпечення законності Ш. Монтеск'є вбачав розподіл взаємно стримуючих одна одну влад: законодавчої, виконавчої та судової [13, с. 271–274].

У другій половині XVIII ст. під впливом прогресивних ідей французьких та німецьких просвітників у австрійських землях монархії Габсбургів від 1765 р. імперський канцлер Антон Венцель Кауніц (1753–1792), гофрат Франц Йозеф Гайнке (1726–1803) і бенедиктинський абат із Праги Франц Стефан Раутенштраух (1734–1785) висунули ідею про формування Церкви цілком підпорядкованої інтересам світської держави (Staatskirchentum). Австрійські монархи Марія-Терезія (1730–1780) та її син Йосиф II (1780–1790) скасували привілейоване становище духовенства і чернецтва, без репресивних конфіскацій юридично уніфікували матеріальне і фінансове становище кліру, реформували духовну освіту, щоб створити кадри віротерпимого та конфесійно толерантного духовенства нешляхетського походження, лояльного до державних інтересів. Однією із важливих складових цієї реформи було встановлення повної юридичної відповідальності духовенства за можливі кримінальні злочини, згідно з нормами світських законів, без права апеляції до суду Апостольського Престолу в Римі [14, с. 71]. Згодом до 1848–1855 рр. подібні реформи були проведені також і в інших державах Західної Європи.

У XIX ст. центральне місце в буржуазних правових системах було відведено особі, а тому права людини проголошувалися як невідчужувані і священні. Серед принципів буржуазного права дуже важливу роль відігравала рівність перед законом, бо юридична рівність ставала однією з основних умов функціонування усїєї капіталістичної системи господарства. Не менш важливим принципом буржуазного права є свобода як складова і похідна свободи підприємництва, торгівлі, конкуренції і т. д., а також свободи політичної. Буржуазія прагнула створити суспільство, яке базується на правопорядку. Вона потребувала політичної та юридичної стабільності. Тому ще одним основним принципом буржуазного права, пов'язаним не тільки із сферою здійснення політичних і особистих прав громадян, але і сферою економічного обороту, був принцип законності.

У європейських країнах із авторитарним і тоталітарним державним устроєм, які існували у XX ст. юридична відповідальність громадян перед державою була одним із атрибутів тиску останньої. Органи охорони правопорядку фактично перетворювалися на репресивно-каральні організації метою яких було виявлення і покарання усіх незгідних із політичним режимом. Становище, яке виникло у таких державах стосовно юридичної відповідальності громадян влучно характеризує вислів іспанського диктатора – генерала Франціско Франко (1939–1973) «Друзям – усе, ворогам – закон» [15, с. 731].

Висновки. Отже, рівна для всіх громадян держави юридична відповідальність є необхідною запорукою законності та гарантією дотримання справедливості. У демократичній і правовій державі юридична відповідальність передбачається лише за діяння (фізичні або суспільно шкідливі), які кваліфікуються як протиправні. Юридична відповідальність застосовується у суворій відповідності із визначенням законом порядком. А це означає що міра відповідальності встановлюється конституційним законом і здійснюється компетентними органами. Що стосується держав із деспотичними і тоталітарними правлячими режимами, то для них здавна підставою для встановлення юридичної відповідальності стосовно будь-якої людини були її думки, світогляд та особистісні характеристики, а не лише діяння, які деколи навіть із примхи того чи іншого правителя оголошувалися злочинними. Так же як і факт притягнення людини до юридичної відповідальності в таких державах був достатньою підставою для обмеження або позбавлення її прав, подальших репресій супроти неї особисто чи її родичів. У цих умовах звичним явищем була також і практика санкціонованого

вбивства – оголошення неугодної режиму людини або групи людей поза законом, щоб спонукати лояльних до режиму членів суспільства взяти участь у її фізичному покаранні, за умови повної бездіяльності органів охорони правопорядку.

1. Теория государства и права: учебник для вузов / под ред. проф. В. М. Корельского, В. Д. Первалова. – 2-е изд., изм. и доп. – М.: НОРМА, 2002. – 600 с.
2. Зайчук О. В. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
3. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави / П. М. Рабінович. – Х.: Консум, 2002. – 160 с.
4. Ківалов С. В. Основи правознавства України: навчальний посібник / С. В. Ківалов, П. П. Музиченко, Н. М. Крестовська, А. Ф. Крижановський. – Х.: Одиссей, 2002. – 270 с.
5. Чаньшев А. Н. Курс лекций по древней и средневековой философии / А. Н. Чаньшев. – М.: Высшая школа, 1991. – 302 с.
6. Кузицин В. И. История Древнего Востока / В. И. Кузицин. – М.: Высшая школа, 2003. – 508 с.
7. Древние цивилизации / под ред. Г. М. Бонгард-Левина. – М.: Мысль, 1989. – 450 с.
8. Дройзен И. Г. История эллинизма / И. Г. Дройзен. – М.–СПб.: ЭКСМО, 2003. – Т. 1. – 858 с.
9. Моммзен Т. История Рима / Т. Моммзен. – М.: АСТ, 2001. – Т. 2. – 390 с.
10. Салическая правда / под ред. В. Семенова. – М.: МГУ, 1950. – 230 с.
11. Вестготская правда (Книга приговоров). Латинский текст. Перевод. Исследование / под ред. О. В. Аутова. – М.: Фонд содействия образованию и науке, 2012. – 942 с.
12. Криминология: учебник / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, Г. М. Миньковского. – М.: БЕК, 1998. – 440 с.
13. Монтескье Ш. О духе законов / Ш. Монтескье. – М.: Мысль, 1968. – 672 с.
14. Митрофанов П. Политическая деятельность императора Иосифа II. Ее сторонники и противники / П. Митрофанов // Записки историко-филологического факультета Императорского Санкт-Петербургского университета. – СПб., 1907. – Ч. 83. – 460 с.
15. Дюррозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Ж.-Б. Дюррозель. – К.: Основи, 1995. – 903 с.

Мелех Л. В. Некоторые вопросы юридической ответственности как одного из видов гарантии законности: историко-правовой аспект

Юридическая ответственность рассмотрена как один из видов гарантии законности от древнейших времен до XX в. Сделан акцент на том,

как и на каких условиях государства в разные исторические эпохи устанавливали юридическую ответственность для своих граждан. Исследован процесс эволюции государственного права и уголовного законодательства в контексте формирования законности в европейских обществах от античности до второй половины XX в. Взаимная юридическая ответственность государства и его граждан является надежным залогом демократичности и законности в развитии общества.

Ключевые слова: юридическая ответственность, закон, право, законность, нарушения прав и свобод человека, уголовное законодательство.

Melech L. V. Some questions of legal responsibility as one type of guarantors of legality: historical and legal aspects

Legal responsibility as a form of guarantee of legality from ancient times to the twentieth century is considered. An attention is focused on how and under what conditions the state in different historical periods established legal responsibility for its citizens. The evolution of public law and criminal law in the context of rule of law in European societies from antiquity to the late twentieth century is examined. Mutual legal responsibility of the state and its citizens is a reliable guarantee of democracy and rule of law in the development of society.

The concept of legal responsibility should be more studied and specified. The author shows the place and the role of this concept in historical perspective of law European countries at different stages of their development. It is proved that the category of legal liability is the proper criterion for evaluating and methodological basis for its further improvement, because it is based on legality assess the effectiveness of the right, learning and improvement of law and its practical application as one of the important components of the law.

Some aspects of legal liability as a multidimensional category and means of providing research have been the subject of lawyers and historians of law, namely: Charles Montesquieu, N. M. Korkunov, I. T. Tarasova, O. Yelistratova, O. E. Lunyova, S. S. Studenikin, C. A. Yampolsky, V. Vlasov, V. M. Blinov, N. A. Hachaturyan, I. Varyash, S. K. Tsaturvoyi et al. However, despite the importance of ideas, grounded in the works of these scholars, it should be noted that the methodological aspects of legality as requiring further development, and to specify certain areas of legal practice. The purpose of scientific exploration is to show the importance of legal responsibility in historical perspective, it belongs to the universal, the leading categories of legal science. This concept has firmly established itself in the conceptual framework of law, serves as a tool for scientific analysis, providing an organic unity of general and sectoral, their implementation in practical life. This article reviewed the historical part of the application of legal liability in its criminal aspect.

Key words: legal responsibility, law, legality, law, violation of human rights, criminal law.

Стаття надійшла 1 жовтня 2014 року